

УДК 349.4

ЗЕМЕЛЬНА ВЛАСНІСТЬ ЯК ПРАВОВА ОСНОВА ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ХЛІБОРОБСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Михайло БУРДІН (Харків)

У статті досліджено становлення і розвиток інституту земельної власності та відповідних земельних відносин в історії української хліборобської цивілізації. Прослідковано, що в період княжої доби правові норми земельної власності тісно поєднувалися з політичними інститутами самоврядування. Приватновласницькі земельні відносини сприяли формуванню консолідованого суспільства на засадах миру, добробуту, правди. Показано, що Польська держава після Люблінської унії проводила політику руйнування традиційних прав і свобод приватного землеволодіння та рівноправних земельних відносин, що призвело до національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького і відновлення козацьких вольностей. Російське самодержавство після скасування козаччини утвердило інститут кріпацтва і метафору «Малоросія» для знищення української вільнолюбної нації і перетворення її на безправну масу.

Ключові слова: земельна власність, земельні відносини, звичаєве право, правовідносини, суб'єкти земельної власності, інститут кріпацтва.

В статье исследованы становление и развитие института земельной собственности и соответствующих земельных

отношений в истории украинской земледельческой цивилизации. Прослежены, что в период княжества правовые нормы земельной собственности тесно сочетались с политическими институтами самоуправления. Частнособственнические земельные отношения способствовали формированию консолидированного общества на принципах мира, благополучия, правды. Показано, что Польское государство после Люблинской унии проводила политику разрушения традиционных прав и свобод частного землевладения и равноправных земельных отношений, что привело к национально-освободительной войны под руководством Богдана Хмельницкого и восстановление казацких вольностей. Российское самодержавие после отмены казачества утвердило институт крепостничества и метафору «Малороссия» для уничтожения украинского свободолюбивой нации и превращения ее в бесправное массу.

Ключевые слова: земельная собственность, земельные отношения, обычное право, правоотношения, субъекты земельной собственности, институт крепостничества.

In the article the process of formation and development of the institution of land property and appropriate land relations in the history of Ukraine as a grain-growing civilization have been surveyed. It has been highlighted that during the Middle Ages law perception of the land property were closely combined with political institutes of self-government. Privately owned land relations contributed to the formation of a consolidated society based on peace, prosperity, truth. It is shown that the Polish state after the Lublin Union pursued a policy of destruction of traditional rights and freedoms and equal rights of private ownership of land relations, which led to a national liberation war led by B. Khmelnytskyi and restoration of Cossack liberties. After the abolition of Cossacks Russian monarchy approved the institution of serfdom and the metaphor of "Little Russia" to destroy the freedom-loving Ukrainian nation and its transformation into a powerless mass.

Keywords: land property, land relations, common law, legal relations, subjects of land property, institute of serfdom.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження обумовлюється тим, що, по-перше, нині, як і на початку ХХ ст., українське державотворення супроводжується реформуванням правової основи земельних відносин і юрисдикції земельної власності. По-друге, актуальним є й вивчення української землеробської спадкоємної традиції з її найважливішим компонентом – юридичним і духовним поцінуванням земельної власності. По-третє, відхід від великоросійської кріпосної спадщини земельних відносин на початку минулого століття та від радянської колгоспної і радгоспної земельної власності в сучасних умовах потребує наукового критичного осмислення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремим аспектами вивчення даної проблематики присвячено праці М. Драгаманова, Л. Кушинської, Ю. Липи, А. Панюка та ін.

Мета статті полягає дослідженні інституту земельної власності та відповідних земельних відносин в історії української хліборобської цивілізації.

Виклад основного матеріалу. Українська нація є однією з європейських хліборобських цивілізацій з досить виразною демократичною правовою культурою, в якій закріпилася традиція володіння селянами і міщанами приватною земельною власністю. Ю.Липа вважав, що українцям властива «культура пшениці, що стала символом краю, зафіксована навіть на національному прапорі (небо і лан пшениці)... Найбільш давнім звичаєм українців є ритуал символів різдвяної ночі, що святкується всіма європейськими народами (крім московинів) як найбільше свято в році. Символом українців є сніп пшениці і кутя – страва з вареної пшениці і меду... Власне культура пшениці характеризує українську територію» [1, с. 54].

Під дією внутрішніх і зовнішніх факторів, зокрема комерціалізації виробництва сільськогосподарської продукції та посилення зовнішніх торгівельних відносин, сформувалися тісні міжнародні зв'язки, які супроводжувалися рецепцією частково німецького, частково римського права в систему правовідносин русів-українців. Торгівля зерном русів-українців з європейськими державами зафіксована Костянтином Порфірородним, який згадає договір між візантійським імператором Василем I і Руссю часів Аскольда (приблизно 873–874 рр.). В цей період був укладений перший Рафальштеттенський митний статут, яким встановлювалося мито з товарів, що надходили з Русі в Баварію [2, с. 170]. Вже за часів Антсько-поляньського союзу хлібороби створили свої експортні центри. Ю.Липа зазначає, що міста Давньої Греції отримували від антсько-поляньських виробників зернових культур близько 1 млн. пудів збіжжя, зокрема 2,1 тис. кварт пшениці [1, с. 60]. Торгівля потребувала правових норм регулювання товарного обігу та митних платежів. С.Шелухін стверджує, що в 911 р. Олег від імені Руських земель уклав з візантійцями договір і «подає, як руське київське право, майже дослівний переклад з XII римських таблиць». Це означає, що у звичаєвому праві русів-українців були елементи римського права. «Руська Правда», згідно висновків С.Шелухіна, «дихає римським

правом» [3]. В.Ключевський наводить версію, що походження терміна «Русь» також має римський вислід: слово «русь» походить від латинського «gus» – село, тобто селом римляни називали весь слов'янський світ; цей слов'янський селянський світ і засвоїв назву, дану йому римлянами [4, с. 95].

Завдяки своєму географічному положенню, родючим ґрунтам, сприятливим для вирощування сільськогосподарської продукції, та водним шляхам сполучення між варягами і греками, сходом і заходом, Руські землі з їх міським і сільським населенням долучалися до культур інших народів. Про це свідчить і той факт, що на рубежі IX–X ст. Руські землі мали високий загальнокультурний рівень розвитку, співмірний європейському.

Земельна власність русів-українців – це неодмінний наслідок як природного середовища (родючих ґрунтів), так і успадкованої землеробської культури. Персоналізація суб'єктів приватновласницького господарювання у селях і містах Руських земель окреслила межі формування самоврядних громадських інститутів. Децентралізація влади також була пов'язана з приватним сімейним господарюванням. Згідно висновків багатьох дослідників історії держави і права, а також духовної культури української нації, хліборобська праця на родючих землях українського лісостепу та степової зони сприяла формуванню малих соціальних груп, перешкоджаючи водночас утворенню характерної для мешканців північних і північно-східних земель великих патріархальних родин-общин, в структурі яких особистість неминуче розчинялася в комунітарному, общинному, хоровому [5, с. 8–10]. Інститут приватної власності в онтології і звичаєвому праві сформувався в межах всіх Руських земель, об'єднаних православною вірою, з центром у м. Києві. На відміну від феодального періоду розвитку багатьох європейських країн і Великоросії, в історії держави і права України інститутів, притаманних феодальній державі, не існувало до окупаційного режиму Російської імперії. Тому дивним, на наш погляд, є факт, що у багатьох наукових виданнях до цього часу Київську Русь характеризують як «ранньофеодальну державу», а період від середини XVII–XVIII ст. в українській історії держави і права відноситься до пізнього феодалізму [6, с. 14].

Зауважимо, що форми земельної власності певною мірою визначають і форму державно-правового устрою. К.Маркс доповнив теорію держави і права новими категоріями, серед яких поняття «виробничі відносини» має логічний зв'язок із земельною власністю і земельними відносинами. Ф.Енгельс досить чітко сформулював логіку становлення приватної власності і держави за допомогою категорії «сім'я», змістом якої є суб'єкт приватновласницького господарювання. У хліборобській культурі русів-українців історично першими формами земельної власності були сімейна і громадська. Давньоруська церковнослов'янська мова утримує терміни, які логічно взаємопов'язані, – «власність» і «влада». Влада в Київській Русі належала Віче, яке, згідно з висновками М.Володимирського-Буданова, складалося з громадян старшого міста [7, с. 53]. Руські землі того часу були досить урбанізованими, і міста являли собою важливий інститут політичної організації земель. У цьому контексті державно-правова система Руських земель істотно відрізнялася від феодальних держав тим, що «король на заході ділив владу з могутньою аристократією, але в Київській Русі існував найважливіший компонент, якого не було на Заході – місто» [8, с. 16]. Соціально-економічний і суспільно-політичний союз між суб'єктами земельної власності (ремісників, купців, селян) був наслідком і передумовою домовленостей задля захисту своїх приватних, корпоративних і суспільних інтересів. Земельні відносини в межах Руських земель були онтологічно, духовно і в системі звичаєвого права концептуалізовані приватновласницькою формою землеволодіння, землекористування і землевпорядкування.

Другим важливим фактором, що логічно споріднюється з наявними формами земельної власності і вічевою формою народовладдя, був мир як стан суспільної злагоди і суб'єктивного самоусвідомлення свого громадянського статусу всіх мешканців Руських земель. В «Руській Правді» поняття «мир» використовується «для означення ширшої спільноти – міста з сільським районом навколо нього. Специфічною системою руської земельної системи було спільне

володіння землею декількома співвласниками» [8, с. 147]. Поняття «мир» у державно-правовій лексиці того часу означало солідарну соборність усіх мешканців, які не мали у своїй суб'єктності взаємно агресивних і ворожих умонастроїв. Цим пояснюється і той факт, що після хрещення Русі церква ввела це поняття для позначення своїх прихожан («мирян»). Мир, на думку С.Франка, – це «первинна єдність... суспільства в своїй основі..., соціальна єдність в її живій глибині..., первинна об'єднувальна сила» [9, с. 90].

Вся складність розуміння засад юрисдикції земельної власності в історії українського народу полягає саме в глибині осмислення понять «віче», «мир» та взаємовідносин між віче та інститутом виконавчої влади – князем, що вибудовувалися на основі укладання «ряду» (договору, угоди). В цьому контексті Дж.Локк вважав, що «людям дано землю в користування задля їхнього затишку та підтримки, а використання вочевидь вимагає привласнення..., працюючи, людина поєднує власність у вигляді своєї особи зі спільним фондом природи, утверджує таким чином свою власність і відсуває решту людей від створеного продукту» [10, с. 950]. Завдяки тому, що руси-українці володіли досить високим рівнем агрокультури та мали у сільськогосподарському виробництві передові для того часу знаряддя і технології обробітку землі, вони мали надлишок продукції, який виводився на товарний ринок. В.Паїк зазначає, що «у сколотський час вживано плуг із бронзовим, опісля залізним лемехом і телігою, анти додали до плуга залізний наральник. Упровадження цього винаходу в оранці полегшувало її, спричиняючи до збільшення кількості і якості рілних продуктів» [11, с. 189]. Такі інновації істотно поглиблювали взаємозалежність між суб'єктами земельної і ремісничої власності та купецько-фінансовими корпораціями. Виробничі відносини між ними характеризувалися комерціалізацією, яка спричиняла необхідність соціальної координації умов і засобів своєї життєдіяльності. Комерція, пише А.Уайтхед, створює умови для відносин між людьми і між суспільствами, які ґрунтуються на переконаннях, що складали основу «інтелектуального ферменту». У найбільш загальному сенсі комерція означає будь-який вид обміну, здійснюваного людьми, засобами взаємного переконання [12, с. 464–465]. Отож, можемо стверджувати, що хліборобська культура українців, ґрунтована на земельній приватній власності, поступово творила у суб'єктів земельних відносин раціональність, комерційні здібності та життєві позиції з мотивацією до публічного дискурсу для досягнення спільної мети. Вплив комерції, нової агротехнології, збільшення міст в Руських землях та зростання їх значимості як політичних і культурних центрів завершився формуванням української національної культури і політичної нації. М.Володимирський-Буданов стверджує, що «національна єдність населення і його свідомості (хоча і не зовсім повної) досягла значно більшої ясності і міцності, ніж єдність влади. З точки зору національної вся Руська земля уявлялася вже єдиним цілим навіть в очах ворогуючих князів» [7, с. 64].

Зі сказаного випливає, що земельна власність і земельні відносини та їх суб'єкти були сформовані як національно-державні, а тому їх слід розглядати в ієрархічній (вертикальній) і горизонтальній площині у правовому і соціально-економічному вимірах. Відомо, що селяни Руських земель, яких іменували смердами, «складали становий хребет нижчих класів у сільських районах... Смерд володів оброблюваною ним землею» [8, с. 158]. У правознавчій літературі смерд визначається в статусі закріпаченого селянина. Прибічники концепції феодального устрою Руських земель стверджують, що за правління княгині Ольги виник інститут великокнязівського домену, що спричинило перетворення землевласників на княжих васалів, а членів громади – на феодально залежне сільське населення [13, с. 90]. В.Ключевський пише, що «смерд – представник сільської спільноти... смердами називалося все вільне сільське населення» [4, с. 116]. У найбільш чисельній селянській верстві смерди – вільні власники своєї орної землі, вони мали всі політичні, громадянські права, які реалізували на віче. Вони були рівноправними суб'єктами соціально-економічних і політичних відносин на всіх рівнях структурованих інститутів державної влади. Бояри як соціальна верства «не мали ні станової корпоративності, ні станових привілеїв» [7, с. 37]. Місцеве управління «знаходилося в руках

органів місцевого самоуправління – приміського і волосного віче і виборних чиновників» [7, с. 72]. Отже, упродовж усього існування державності Руських земель суб'єкти земельної власності сільських і міських громад зміцнювали тенденцію до рівноправних виробничих, політичних і соціокультурних відносин. Це означає, що земельні відносини формувались на основі узгодження інтересів шляхом публічного дискурсу, тобто утвердження принципу договірних відносин.

У договірних відносинах між суб'єктами земельної власності та представниками інститутів державної влади позначилися принципи тогочасного державного права. «Договори, не встановлюючи норм для вітчизняного руського права, мають, однак, значення і для внутрішньої історії джерел руського права: під впливом народу вищої культури руси вперше намагаються виразити норми свого права в об'єктивній (письмовій) формі, до того ж зробити їх для себе обов'язковими в силу зовнішнього примусу і клятви» [7, с. 81]. Загалом землевласники Київської Русі стабілізували традицію зміцнення політичних і соціально-економічних засад земельних відносин і становили ядро соціальних сил, з інтересами яких мали рахуватися бояри і князі. Водночас землевласники виокремили зі свого середовища «лучших мужів», «мудрих мужів», «знатних мужів», тобто руську еліту, яка мала моральний авторитет і завдяки йому посіла провідне місце у системі державної влади і в організації правопорядку.

Після татаро-монгольської навали політичним центром Руських земель стало Галицько-Волинське князівство, в якому збереглися приватновласницькі земельні відносини і самоврядування в союзі з князівською владою. Проте окремі бояри-землевласники, які воліли за взірцем польської й угорської аристократичних землевласницьких держав створити і в Галицько-Волинському князівстві подібну систему державної влади, організували змову проти князя і віче. «У боротьбі з боярством по боці князя ставали міщани і селяни» [14, с. 74]. Це була перша і остання спроба великих землевласників Галицько-Волинської держави порушити традиційні народоправні інститути та форми земельної власності і землеволодіння. Галицько-Волинська держава зберегла всі правові засади приватного землеволодіння селян, міщан, бояр, дружинників і завадила деконструкції соціального організму. Смерди залишалися вільними, «жили на власних дворищах і займалися хліборобством... за голову смерда була така сама кара, як за боярина» [14, с. 90].

У наступному періоді історії держави і права України – Великому Князівстві Литовському – всі правові норми приватного землеволодіння і правовідносин між суб'єктами земельної власності збереглися. Литовські князі керувалися нормами «Руської Правди» і принципом «старини не рухаємо, нового не вводимо». У Великому Князівстві Литовському основи руського (українського) права стосовно земельної власності і земельних відносин знайшли подальший розвиток у Литовських Статутах. Міста здобули Магдебурзьке право, внутрішня торгівля відбувалася інтенсивніше. «Українське господарство XV–XVI ст. було самовистачальне... По селах був усюди добробут, навіть заможність... Не маємо статистичних цифр, щоб оцінити, яке було співвідношення експорту до імпорту, але імовірно, що торговий баланс був позитивний – Україна більше вивозила» [14, с. 124]. Суб'єкти приватної земельної власності були самодостатніми в усіх сферах суспільного життя і формували земельні відносини на основі комерційно-монетарного механізму й укладання договорів. Зауважимо, що в українських землях «монгольське панування завершилося в середині XIV ст., тобто раніше майже на століття, ніж у Московії» [8, с. 24]. Отже, є підстави стверджувати, що правові норми на приватновласницьке землеволодіння зберігалися й розвивалися впродовж усієї князівської доби. Українське громадянство не мало інститутів феодалізму і земельні відносини були рівноправними. Суб'єкти всіх форм земельної власності були «живучим творчим організмом, що шукав шляхів до поширення своїх життєвих умовин. Ці надбання з часів Великого князівства залишилися для українського народу політичним капіталом також на пізніші часи» [14, с. 120]. Згідно висновків М.Володимирського-Буданова, державно-правова культура першого періоду (князівського) істотно відрізняється від московського періоду тим, що

українське державне право має в собі «приватноправовий характер влади, але не є приватною владою», тоді як московське – «стає переважно поліцейським», а право – кримінально-наказовим [7, с. 72].

Слід наголосити, що належно досягнути правові засади приватновласницьких земельних відносин в історії українського народу та об'єктивно оцінити культуру землеробства в усій її повноті є принципово важливим для сьогодення, щоб відокремити всі нашарування російської (євразійської) правової культури імперського феодалізму з інститутом кріпацтва і общинного землеволодіння. В українській традиції селянин є власником своєї орної землі, самодостатнім господарем з рівноправною політичною суб'єктністю. Цього не можна побачити в умовах, коли після Люблінської унії українські землі стали частиною Польської держави. Поневолення селян і міщан у Польській державі було планомірним, загальним, наступальним і навіть брутальним. Так, із введенням панщини селян одночасно позбавили політичних і громадянських прав, у т.ч. права звертатися до суду в разі самовільного захоплення землі польською шляхтою. Польський король «вилучив селян з-під державного судівництва і віддав під присуд пана». Великий князь Казимир позбавив селян права на землю, «польське право визнавало землеволодіння тільки за князями, шляхтою та церквою», заборонено переходити селянам з однієї громади до іншої [14, с. 126–127]. Таким чином, селянин цілком втратив особисту свободу. Крім того, католицька церква розпочала широкомасштабний наступ на права православних віруючих і церкви. Все це викликало масове невдоволення українського селянства та цілий ряд повстанських рухів, які завершилися національно-визвольною боротьбою під проводом Б.Хмельницького.

Після утвердження козацької держави право приватної земельної власності було відновлено. Істотно удосконалена система державного управління, яка стала військово-адміністративною. «В Україні вирізнилися основні соціальні верстви: шляхта, козацтво, духовенство, міщанство й селянство (посполиті), верства магнатів, у руках яких були величезні земельні латифундії; повстання... безповоротно викинуло з України панів-магнатів» [15, с. 58]. Основним завданням політики козацької правлячої верстви з часів Б.Хмельницького було створити правові норми і механізми забезпечення приватною земельною власністю якнайбільшої чисельності української спільноти. Водночас виявилася тенденція правового закріплення привілейованого стану козацької старшини. Тож можна стверджувати, що саме в козацьку добу почалася руйнація кореневої засади всієї правової культури українського народу, що дісталася у спадок від княжих часів, а саме рівних політичних і громадянських прав всіх суб'єктів земельної власності. Проявилася негативна тенденція у політико-правовому світогляді козацької старшини, яка виражалася у відсутності спільного бачення майбутнього незалежної України: одна частина зберігала вірність православ'ю і орієнтувалась на єднання з Московією, друга – воліла примиритися з Річчю Посполитою при збереженні усіх національних суверенних прав громадян, у т.ч. права земельної власності, третя частина орієнтувалась на політичний союз з Туреччиною, щоб вибороти незалежність і від Польщі, і від Московії. Проте Унія активізувала католицьку церкву у боротьбі проти українського православ'я і тим самим проклала місток до Московії [16, с. 173]. Незважаючи на внутрішні суперечності у середовищі козацької старшини з приводу майбутнього української держави і прав селян на приватне володіння землею, через всю історію козацтва збереглися інститути земського управління, хоча й підпали під вплив полкової адміністрації. Проте вільний селянський, міщанський і військовий козацькі стани мали виборний уряд, який переважно дотримувався європейських цивілізаційних принципів.

Після скасування Гетьманщини Петром I розпочалася широкомасштабна інтервенція кріпацьких інститутів через систему «жалування» служилому дворянству українських земель разом із селянами. М.Драгоманов у цьому контексті писав, що козацька Україна була «новонародженою землею вольною, хоч і мала погані зерна, як початок кріпацтва», але вони не були укорінені. Коли ж «Україна пристала до Московського царства, з його самовільним царем, з кріпацтвом, жившого без науки, – то царська самоволя заїла вольності українські;

московське боярство помогло зрости на Україні зернам кріпацтва» [17, с. 573–574]. У Московській державі реальним носієм земельної власності було самодержавство, а земля віддавалась у володіння державним чиновникам і землеробам задля того, щоб продуктами сільськогосподарського виробництва забезпечити потреби того ж таки самодержавства, зміцнюючи мілітарні сили. Соціальний статус селян, які володіли землею, і дворян, які управляли від імені держави селянами, визначався не майновими відмінностями, а приналежністю до структур влади. Дія державно-правового механізму самодержавства у сфері земельних відносин зводилася до організації виробництва сільськогосподарської продукції, яка відчужувалася на користь держави, що посилювало внутрішні суперечності і спричинило масові селянські повстання, зокрема Є.Пугачова, С.Разіна та ін. Антикріпосницькі повстання були ініційовані переважно представниками колишніх козацьких спільнот, які прагнули відновити вольності. Л.Бущик зазначає, що національно-визвольний рух в 90-х рр. XVI ст. був переважно в Україні і Білорусії [18, с. 207]. Інститут кріпацтва в російському самодержавстві істотно гальмував розвиток агротехнології. Так, приміром, в українському землеробстві основне знаряддя – плуг – існував з VI ст., тоді як в Московії у XVII ст. «в землеробстві продовжували застосовувати такі примітивні знаряддя, як соха і борона», загальний рівень розвитку сільського господарства був вкрай низьким [18, с. 249].

Згідно висновків дослідників історії держави і права України М.Грушевського, І.Лисяка-Рудницького та ін., Московське царство, що успадкувало золотоординську правову систему і православну церкву Руських земель, після перенесення політичного центру з Києва у Москву привласнило собі назву української державності «Русь». І.Лисяк-Рудницький пише, що «стара назва українського народу – «Русь» – була привласнена російською нацією і державою. Ця термінологія має величезний вплив на спосіб мислення західних учених, що зазвичай пов'язують новітню Росію із середньовічною Руссю, про яку вони говорять як про «Київську Росію» [19, с. 44]. Петро I приєднав українські землі до Росії, Катерина II виокремила їх як адміністративну одиницю під назвою «Новоросія». Терміном «Малоросія» російська державність упроваджувала статус України як «молодшого брата» Росії, а в масовій свідомості «малоросів» – комплекс меншовартості. З того часу і донині триває русифікація українського народу.

Висновки. Сказане дає підстави стверджувати, що вилучення з контексту правових норм приватної власності на землю для сільгоспвиробників, по-перше, позбавляє суб'єктів сільськогосподарського виробництва смислу їх цільового розвитку; по-друге, не сприяє мотивації для нарощення сил і засобів задля збільшення товарної продукції і забезпечення власного і суспільного добробуту; по-третє, формує усталене розуміння рівності в бідності усіх селян, що сприяє історичному відтворенню відповідної правової культури.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа. – Львів : Просвіта, 1992. – 307 с.
2. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / Отв. ред. Б. Д. Греков. – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – 333 с.
3. Шелухін С. Історично-правні підстави Української державності / С. Шелухін. – Вінніпег, 1929. – 28 с.
4. Ключевский В. О. Сочинения: В 9 т. – Т. VI. Специальные курсы / Под ред. В.Л.Янина; Послел. Р.А.Киреевой; Коммент. сост. В.Г.Зими́на, Р.А.Киреева. – М. : Мысль, 1989. – 476 с.
5. Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – 591 с.
6. Сільське господарство України – від минулого до сьогодення: у 4-х т. – Т. II. Від становлення земельних відносин до комплексної механізації виробництва / М.В. Зубець, В.І. Власов, І.М. Годунов та ін. – К. : Аграрна наука, 2005. – 280 с.
7. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. – 640 с.
8. Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь ; М. : ЛЕАН ; Аграф, 2001. – 448 с.
9. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 510 с.
10. Доннеллі Дж. Права людини і західний лібералізм // Лібералізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд.

О.Проценко, В.Лісовий. – К. : Смолоскип, 2009. – 1128 с.

11. Паїк В. Корінь безсмертної України і українського народу / В. Паїк. – Львів : Червона калина, 1995. – 236 с.

12. Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии / А. Н. Уайтхед ; пер. с англ., общ. ред. и вступ. ст. М. А. Кисселя. – М. : Прогресс, 1990. – 720 с.

13. Кушинська Л. А. Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві (VI–XI ст.) : монографія / Л. А. Кушинська. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. – 142 с.

14. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів : Світ, 1990. – 520 с.

15. Панюк А. Історія становлення української державності / А. Панюк, М. Рожик. – Львів : Вид-во «Центр Європи», 1995. – 163 с.

16. Ясениця П. Річ Посполита обох народів / П. Ясениця. – Варшава, 1997.

17. Драгоманов М. П. Вибране / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С.Мішук; Приміт. Р.С.Мішука, В.С.Шандри. – К. : Либідь, 1991. – 688 с.

18. Бушик Л. П. Иллюстрированная история СССР. XV–XVII вв. / Под ред. и с предисл. д.ист.н. А.А.Зими́на. – М. : Просвещение, 1970. – 445 с.

19. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – 520 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бурдін Михайло Юрійович - кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Харківського національного університету внутрішніх справ.